

कक्षामा बहुभाषिकता सम्बोधनका सकारात्मक पक्षहरू

प्रकाशचन्द्र खत्री^१

Pkkhatri 074@gmail.com

सार

नेपाल बहुभाषिक मुलुक हो । यहाँ विभिन्न जातजाति र भाषाभाषीहरूको बसोबास भएकोले विद्यालय तहको प्रारम्भिक कक्षाहरूमा बहुभाषिकतालाई सम्बोधन गर्नु अपरिहार्य नै मानिन्छ । प्रारम्भिक तहका कक्षामा मातृभाषामा पठनपाठन गर्नुपर्ने कुरालाई नेपाल सरकारले संविधानमा नै मौलिक हकका रूपमा स्थापित गरी सामाजिक न्यायलाई प्रत्याभूत गरेको देखिन्छ । खासमा विद्यालयको कुनै कक्षामा विभिन्न मातृभाषी विद्यार्थीहरूको पहिचान गरी उनीहरूकै मातृभाषाका माध्यमले शिक्षण गरिनुलाई बहुभाषी कक्षा भनिन्छ । नेपालको संविधान, शिक्षा ऐन तथा नियमावली र विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय प्रावधानहरूमा मातृभाषामा पठनपाठन गर्नुपर्ने कुरालाई उल्लेख गरी विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिसम्झौता तथा समझदारी पत्रमा हस्ताक्षर गर्नुका साथै पाठ्यक्रम, शैक्षिक योजना तथा कार्यक्रममा बहुभाषिक शिक्षाका कुराहरू समावेश गर्नुलाई बहुभाषिक सम्बोधनका सकारात्मक पक्षका रूपमा लिइन्छ । प्रस्तुत लेखमा बहुभाषिकता, बहुभाषिक कक्षा, बहुभाषिक शिक्षाको आवश्यकता र बहुभाषिकता सम्बोधनका सकारात्मक पक्षलाई स्पष्ट पार्ने प्रयास गरिएको छ ।

मुख्य शब्दावली : बहुभाषिकता, बहुभाषिक कक्षा, भाषिक विविधता, मातृभाषा, शिक्षण सामग्री, सामाजिक न्याय ।

^१ उप-प्राध्यापक, जुम्ला बहुमुखी क्याम्पस, जुम्ला

१. पृष्ठभूमि

नेपाल एक बहुभाषिक मुलुक हो । यहाँ सांस्कृतिक, पर्यावरणीय तथा जैविक विविधता अनुरूपकै भाषिक विविधता पनि छ । वि. सं. २०६८ सालको जनगणनाअनुसार यहाँ १२३ भाषाहरू बोलिन्छन् । नेपालमा अहिलेसम्म भारोपेली, भोट चिनियाँ, आग्नेली, द्रविडेली र एकल परिवारको कुसुन्डा भाषा गरी पाँच वटा भाषा परिवारका भाषाहरू रहेको पाइन्छ (भण्डारी र अन्य २०६८ : ७२) । यसमा वक्ता सङ्ख्याका हिसाबले भारोपेली भाषा ८२.६ प्रतिशत र भोटवर्मेली १७.४६ प्रतिशतले बोल्ने गरेको कुरा केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले उल्लेख गरेको देखिन्छ भने आग्नेली र द्रविडेली परिवारका एउटा एउटा भाषा बोलिएको पाइन्छ । त्यस्तै कुनै पनि भाषा परिवारसित सम्बन्ध नखुलेको कुसुन्डा भाषा समेत नेपालमा अस्तित्वमा रहेको देखिन्छ । यही भाषिक विविधतालाई सम्बोधन गर्दै नेपाल सरकारले मातृभाषामा शिक्षा पाउने हकलाई संविधानमा मौलिक अधिकारका रूपमा स्थापित गरेर बहुभाषिक शिक्षानीतिलाई अङ्गीकार गरेको देखिन्छ । हालसम्म नेपालमा २५ वटा भाषामा पाठ्यपुस्तक र १५ वटा भाषामा सन्दर्भ सामग्री तयार भई नेपालका विभिन्न सामुदायिक विद्यालयमा पठनपाठन भइरहेको छ, जसलाई सकारात्मक कदमका रूपमा लिइन्छ ।

भाषा सिक्नु मानिसको जन्मजात गुण हो । बालक जन्मदा जस्तो भाषिक वातावरण प्राप्त गर्दछ, त्यही भाषा उसले सिक्दछ । मूलतः सुनाइबाट बालकले भाषा सिक्दछ । बालककी आमाले जुन भाषा बोल्छन् बालकले पनि सोही भाषा सिक्दछ र त्यस भाषालाई नै मातृभाषा भनिन्छ । यदि कुनै परिवारमा बालक एकभन्दा बढी भाषालाई पनि मातृभाषाकै स्तरमा सिक्दै हुर्कन पनि सक्दछ । अधिकारी (२०६३) का अनुसार कुनै बालक घर परिवार अझ बाबु आमाकै द्विभाषिक वातावरणमा हुर्केको छ अथवा आमा, बाबु वा अग्रजहरू भिन्न-भिन्न भाषा बोल्ने गर्छन् भने त्यस्तो बालक प्रारम्भदेखि नै द्विभाषिक बन्न सक्छ । बालक एकभाषिक वा द्विभाषिक जुनसुकै वातावरणमा हुर्केको भए पनि उसको मातृभाषा र विद्यालयको शिक्षणको माध्यम भाषा मिलेमा उसलाई पठनपाठन गर्न सहज हुन्छ भने मातृभाषा र माध्यम भाषा फरक भएमा उसलाई निकै कठिनाई हुन्छ । यही कुरालाई मध्यनजर गर्दै बालकले आफ्नै भाषामा पढ्न पाउने अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न हाल बहुभाषिक शिक्षालाई राज्यले अवलम्बन गरेको देखिन्छ । बहुभाषिक शिक्षालाई प्रभावकारी बनाउन विद्यालयले बहुभाषिक कक्षाको व्यवस्था गरेको देखिन्छ ।

२. अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत अध्ययनको प्रमुख उद्देश्य कक्षामा बहुभाषिकता सम्बोधनका सकारात्मक पक्षहरू केलाउनु रहेको छ भने अन्य उद्देश्यहरूमा नेपालका सन्दर्भमा कस्तो कक्षालाई बहुभाषिक कक्षा भनिन्छ ? यसको परिभाषा र बहुभाषिक कक्षा व्यवस्थापनका चुनौतीहरू उल्लेख गर्नु रहेको छ ।

३. पूर्वकार्यको अध्ययन

अधिकारी (२०५६) ले भाषा शिक्षण : केही परिप्रेक्ष्य तथा पद्धति भन्ने पुस्तकमा भाषा शिक्षणको परिचय दिनुको साथै मातृभाषा शिक्षा र बहुभाषिक शिक्षाको बारेमा व्यापक चर्चा गरेको देखिन्छ ।

यसमा विशेष गरी मातृभाषाहरूमा आधारित शिक्षा नै बहुभाषिक शिक्षा हो भन्ने कुरालाई स्पष्ट पार्दै बालबालिकालाई सहज रूपमा सिकाउन मातृभाषाका माध्यमबाट शिक्षण गर्नुपर्ने कुरालाई जोड दिएको पाइन्छ ।

यादव र रेग्मी (२०६१) को *नेपालको भाषिक स्थिति* भन्ने लेखमा नेपालका भाषाहरूको अवस्थालाई विश्लेषण गरिएको देखिन्छ । यस लेखमा कुन भाषाको स्थिति के कस्तो छ, र यिनीहरूको संरक्षण र सम्बर्धन कसरी गर्न सकिन्छ, भन्ने कुरालाई स्पष्ट पारिएको छ ।

शिक्षा विभाग (२०६६) को *मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा सम्बन्धी अभिमुखीकरण कार्यक्रम* पुस्तिकामा बहुभाषिक शिक्षा सम्बन्धी नेपालमा भएका विभिन्न कार्यक्रमहरूको गतिविधि उल्लेख गरिएको छ । उक्त कार्यक्रम पुस्तिकामा बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रमको आवश्यकता र औचित्यलाई समेत स्पष्ट पारिएको देखिन्छ ।

शिक्षा मन्त्रालय (२०६६) द्वारा प्रकाशित *बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन निर्देशिका* मा नेपाल सरकारले बहुभाषिक शिक्षालाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न निर्देशिका नै तयार गरी सोही अनुरूप कार्यान्वयन गर्न सम्बन्धित पक्षलाई मार्ग निर्देश गरेको छ, जसले गर्दा बहुभाषिक शिक्षाको प्रभावकारिता बढ्ने देखिन्छ ।

तामाङ (२०६९) को *बहुभाषिक शिक्षाका कुरा* भन्ने पुस्तकमा बहुभाषिक शिक्षाको परिभाषा, वर्तमान समयमा बहुभाषिक शिक्षानीति र नेपालका सन्दर्भमा यसको प्रयोग र प्रयास जस्ता कुरालाई उल्लेख गरिएको देखिन्छ । यसमा नेपालमा बहुभाषिक शिक्षाका आवश्यकता र यसको उपादेयता जस्ता कुराको पनि चर्चा गरिएको पाइन्छ ।

शिक्षा विभाग (२०६९) को *मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा परिचय* पुस्तिकामा मातृभाषामा शिक्षाको आवश्यकतालाई उल्लेख गर्दै बहुभाषिक शिक्षाको सन्दर्भका बारेमा चर्चा गरिएको देखिन्छ । बहुभाषिक शिक्षानीति नेपाल सरकारले अवलम्बन गरेको र नेपालको संविधानमा मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षालाई जोड दिएर सबै भाषाभाषी विद्यार्थीहरूको शैक्षिक अधिकारलाई सुनिश्चित गरेको कुरा समेत यसमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

४. सैद्धान्तिक अवधारणा

भाषा र समाज एक अर्काका परिपूरक भएकाले समाज र भाषाविज्ञानको अन्तर्सम्बन्धलाई खोजी गर्ने क्रममा प्रायोगिक भाषा विज्ञानका क्षेत्रमा सामाजिक भाषा विज्ञानको प्रारम्भ भएको देखिन्छ । भाषाको प्रायोगिक पक्षलाई प्रायोगिक भाषा विज्ञानले जोड दिन्छ, भने सामाजिक संरचनाका आधारमा भाषाको विशिष्ट पक्षलाई सामाजिक भाषा विज्ञानले अध्ययन गर्दछ । खास गरी शिक्षण सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउने माध्यम नै भाषा भएकाले मातृभाषामा आधारित भएर शिक्षण गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

नेपालमा बोलिने सबै भाषाहरूले संविधानतः राष्ट्रभाषाको मान्यता पाएका छन् । सामाजिक न्यायको सिद्धान्तको आधारमा राज्यभित्र बसोबास गर्ने सबै नागरिकहरूले बोल्ने भाषालाई समान महत्त्व

दिनु, ती भाषाको संरक्षण र सम्बर्धन गर्नु राज्यको दायित्वभित्र पर्दछन् । नेपालको विद्यमान बहुभाषिक स्थितिलाई मध्यनजर गर्दै नेपालको संविधानले प्रदान गरेको हरेक बालबालिकालाई मातृभाषामा आधारभूत तहसम्म पठनपाठन गर्न पाउने हकलाई सुनिश्चित गरी बहुभाषिक शिक्षानीतिअनुरूप कक्षा व्यवस्थापन र उपयुक्त वातावरण तयार गरी दक्ष जनशक्ति परिचालन गर्नु पर्ने देखिन्छ । यसर्थ प्रस्तुत अध्ययनको लागि भाषा विज्ञानलाई मुख्य सैद्धान्तिक आधारका रूपमा लिई प्रायोगिक र सामाजिक भाषा विज्ञानको क्षेत्र अनुरूप बहुभाषिक शिक्षालाई अवलम्बन गरिएको छ । यसका साथै भिगोत्सीको निर्माणवादअन्तर्गत सामाजिक सांस्कृतिक सिद्धान्त (१९७८) र बसेल बर्नस्टेनको विस्तृत र सीमित भाषिक कोड (१९७१) लाई पनि आधार सामग्रीको रूपमा लिई अध्ययन गरिएको छ । समाजको सामाजिक सांस्कृतिक पृष्ठभूमि, प्रचलित परम्परा, भाषिक विविधता, सिकारुको उमेर र भौगोलिक वातावरणले पनि सिकाइलाई प्रभाव पार्ने भएकाले यसको सैद्धान्तिक आधारविना बहुभाषिक शिक्षालाई प्रभावकारी बनाउन सकिँदैन ।

५. अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेख गुणात्मक अनुसन्धान विधिमा आधारित रहेर तयार पारिएको छ । यसमा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधि प्रयोग गरिएका छन् । कक्षामा बहुभाषिकता सम्बोधनका सकारात्मक पक्षहरू केलाउन हालसम्म बहुभाषिकता सम्बन्धी गरिएका अध्ययन र अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूलाई मुख्य आधार मानी सामग्री सङ्कलन गरी विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ । यसमा सन्दर्भ पुस्तकहरू, पत्रपत्रिका, मातृभाषामा प्रकाशित लेख रचना तथा पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले तयार पारेका पाठ्यपुस्तक र सन्दर्भ सामग्रीहरूलाई पनि आधार सामग्रीको रूपमा लिई नेपालको सन्दर्भमा बहुभाषिक शिक्षा वा बहुभाषिक कक्षाको अवस्थालाई विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

६. बहुभाषिकताको परिचय

एकभन्दा बढी भाषाको प्रयोग गर्न सकिने स्थितिलाई बहुभाषिकता भनिन्छ । समय, सन्दर्भ र आवश्यकतानुसार बहुभाषाको प्रयोग गर्नुपर्ने स्थिति हुन्छ । पछिल्लो समय विज्ञान, प्रविधिको विकाससँगै सिङ्गो विश्व एउटा गाउँको रूपमा परिणत भएको छ । विभिन्न धर्म, परम्परा, संस्कृति, भाषा तथा भूगोलका मानिसहरूसँग कुनै न कुनै रूपमा विचारहरूको आदान-प्रदान भइरहेको छ । सूचना र प्रविधिको कारण विश्वका कुना कन्दराको गतिविधि एकै ठाउँबाट हेर्न र अन्तरक्रिया गर्न सकिन्छ । यसलाई विश्वव्यापीकरणको प्रभाव मान्न सकिन्छ । मान्छे चाहेर वा नचाहेर स्वाभाविकैले बहुभाषिक हुनुपर्ने स्थिति पैदा हुन्छ । मातृभाषाकै समतुल्यमा अर्को भाषाको सिकाइ सहज र सरल हुन्छ भने यदि समतुल्य नभई फरक भयो भने बालकको सिकाइ कठिन हुन्छ । यति बेला प्रारम्भिक कक्षाहरूमा बालबालिकाहरूलाई शिक्षण गर्दा उसको मातृभाषाबाट प्रारम्भ गर्नु उपयुक्त ठानिन्छ । एउटै कक्षामा भिन्न-भिन्न मातृभाषिक पृष्ठभूमिका विद्यार्थीहरू अध्ययन गर्न आएका हुन सक्छन् । यी विभिन्न भाषिक पृष्ठभूमिका विद्यार्थीहरूलाई उनीहरूकै मातृभाषाका माध्यमबाट सहजीकरण गरी शिक्षण गर्ने सवाललाई बहुभाषिक कक्षाले सम्बोधन गर्न खोजेको हो । बहुभाषिक शिक्षण विद्यालयका तल्ला

कक्षाहरूमा निकै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। बालमैत्री वातावरण सिर्जना गर्न तथा मातृभाषामा सिक्न पाइने बालअधिकार सुनिश्चित गरी मातृभाषालाई सिकाइको माध्यमका रूपमा प्रयोग गर्न सके उनीहरूले सहज रूपमा सिक्न सक्दछन् र यसबाट बालबालिकाहरू आत्मविश्वास तथा आत्म सम्मान बढ्छ।

भिन्न-भिन्न मातृभाषिक पृष्ठभूमि भएका विद्यार्थीहरू उपस्थित कक्षामा उनीहरूको मातृभाषा मूलतः निम्नानुसारको प्रयोजनका लागि प्रयोग हुन सक्छ :

(क) शिक्षणको पूर्ण माध्यमका रूपमा

(ख) आवश्यकताअनुसार मौखिक क्रियाकलापका रूपमा

माथि उल्लिखित दुई प्रयोजनहरूमध्ये नेपालका सामुदायिक विद्यालयहरूमा नेपाली मातृभाषा हुनेहरूका लागि शिक्षाको पूर्ण माध्यमका रूपमा मातृभाषा सम्भव रहेको देखिन्छ, भने नेपाली भाषा दोस्रो भाषाका रूपमा सिक्ने विद्यार्थीहरूका लागि आवश्यकतानुसार मौखिक सिकाइ सहजीकरणको लागि मातृभाषाको प्रयोग गर्नुपर्ने स्थिति हुन सक्छ। यो नै बहुभाषिकताको अवस्था हो।

६.१ बहुभाषिक कक्षा

नेपालका सबै भाषाहरूले संविधानतः राष्ट्र भाषाको मान्यता पाएका छन्। सामाजिक न्यायको सिद्धान्तका आधारमा राज्यभित्र बसोबास गर्ने सबै नागरिकहरूले बोल्ने सबै भाषालाई समान महत्त्व दिनु तथा ती भाषाको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नु राज्यको दायित्व हो। हाम्रो देश बहुभाषिक भएकाले अधिकांश विद्यालयहरूमा बहुभाषिकताको उपस्थिति हुनु स्वभाविक मानिन्छ। यही बहुभाषिक स्थितिलाई मध्यनजर गरी नेपालको संविधानले हरेक बालबालिकालाई मातृभाषामा आधारभूत तहसम्म पठनपाठन गर्न पाउने हकलाई सुनिश्चित गरी बहुभाषिक शिक्षानीति अवलम्बन गरेको देखिन्छ। बहुभाषिक शिक्षानीतिअनुरूप मातृभाषामा शिक्षा दिन उपयुक्त वातावरण तयार गरी बहुभाषिक कक्षाको व्यवस्थापन गरी सोहीअनुरूप शिक्षण गर्नु बहुभाषिक कक्षा हो। हिजोआज बहुभाषिक शिक्षाले निकै चर्चा पाएको छ, र विश्वभरि यसले शिक्षण क्षेत्रमा नयाँ आयाम थपेको देखिन्छ। प्रभावकारी बहुभाषिक शिक्षणलाई आदर्श मान्न थालिएको छ। जुनसुकै विषयको शिक्षक किन नहोस् आफूले पढाउने विषय विद्यार्थीलाई सहज र सरल रूपमा ज्ञान तथा सीपको हस्तान्तरण गर्न भाषा त प्रयोग गर्ने पर्छ। यसरी भाषाका माध्यमबाट शिक्षण गर्दा सिकारुको मातृभाषाको पृष्ठभूमि पत्ता लगाई सम्भव भएसम्म उनीहरूको मातृभाषाको माध्यमको सहाराले बुझाउन प्रयास गर्नु पर्दछ। एउटा कक्षामा विभिन्न मातृभाषी समुदायका विद्यार्थीहरू हुने हुँदा तिनका विशेषता र त्रुटि क्षेत्र पनि फरक फरक हुन सक्छन्। तसर्थ बहुभाषिक कक्षामा शिक्षण गर्दा शिक्षक निकै चनाखो भई यी विभिन्न कुराहरूलाई ध्यान दिई शिक्षण गर्न आवश्यक ठानिन्छ।

यसरी बहुभाषिक शिक्षा वा कक्षा भन्नाले मातृभाषाका माध्यमबाट बालबालिकाले पाउने शिक्षालाई बुझाउँछ। बहुभाषिक कक्षामा मातृभाषाका माध्यमले उपयुक्त वातावरण तयार पारी शिक्षणको प्रबन्ध गरिनुपर्छ (योञ्जन, २०६६ : २८)।

६.२ बहुभाषिक कक्षाको आवश्यकता

बालबालिकाले आधारभूत तहसम्म आफ्नो मातृभाषामा पढ्न पाउने व्यवस्थालाई नेपालको सर्विधान २०७२, शिक्षा ऐन तथा नियमावली, राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०६५, त्रिवर्षीय अन्तरिम योजना (२०६४-२०६७) आदिले स्थापित गर्नुको साथै विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूले मातृभाषामा शिक्षा लिन पाउने हक अधिकारलाई सुनिश्चित गरेका र त्यसको पक्षराष्ट्र नेपाल भएकाले पनि बहुभाषिक शिक्षानीति राज्यले अवलम्बन गरेको देखिन्छ । त्यसकै सफल कार्यान्वयनको लागि पनि बहुभाषिक कक्षाको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने टड्कारो आवश्यकता रहेको प्रतीत हुन्छ । पछिल्लो अध्ययन अनुसन्धानबाट पनि बालबालिकाहरूलाई मातृभाषाको माध्यमबाट शिक्षण सिकाइ गर्दा सिकाइ प्रक्रिया सहज हुने निष्कर्ष निकाली मातृभाषाको माध्यमलाई अवलम्बन गरिएको पाइन्छ । बालबालिकालाई मातृभाषामा शिक्षा दिँदा विद्यमान पाठ्यक्रम अनुकूल मातृभाषी बालबालिकाको घरपरिवार तथा समुदायमा रहेको ज्ञान, सामाजिक मूल्यमान्यता एवम् कक्षाकोठामा स्रोतका रूपमा प्रयोग गर्ने अवसर प्राप्त हुन्छ, र यसबाट बालबालिकामा आत्मविश्वास एवम् आत्मसम्मान बढ्छ । बालबालिकाले आफ्नो मातृभाषाको माध्यमबाट स्थानीय परिवेशका सामग्रीको प्रयोग गरी शिक्षण सिकाइ गर्दा उनीहरू राम्ररी बुझ्छन्, सिक्दछन् र आफ्नो अध्ययनलाई निरन्तरता दिन सक्छन् (अवस्थी २००४ र आचार्य, २००९) ।

समग्रमा बहुभाषिक कक्षाको आवश्यकतालाई निम्नानुसारका बुदाँहरूमा उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- भाषिक विविधताको सम्बोधन गर्न,
- आधारभूत सञ्चार सीपको विकास गर्न,
- बालमैत्री वातावरणको विकास गर्न,
- मातृभाषाको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न,
- मौलिक संस्कृति र परम्पराको संरक्षण गर्न,
- मानवका भाषिक अधिकारप्रति सम्मान व्यक्त गर्न,
- कानुनी प्रवधानको कार्यान्वयन गर्न,
- भाषिक आन्दोलनलाई सम्बोधन गर्न ।

यसरी उल्लिखित बुदाँहरूमार्फत् नेपालको सन्दर्भमा बहुभाषिक कक्षाको आवश्यकतालाई उजागर गर्न सकिन्छ ।

६.३ बहुभाषिक कक्षाको औचित्य

हाम्रो जस्तो बहुभाषिक मुलुकमा मातृभाषामा शिक्षा वा बहुभाषिक शिक्षाको महत्त्व निकै बढी देखिन्छ । विद्यार्थीको मातृभाषा र विद्यालय शिक्षाको भाषा समान नहुन सक्छ । यस्तो परिस्थितिका विद्यार्थीका लागि सिकाइ प्रक्रिया जटिल र चुनौतीपूर्ण हुन सक्छ । विद्यालयको

एउटै कक्षाकोठामा एकभन्दा बढी मातृभाषा भएका विद्यार्थीहरू पढ्छन् । लक्षित विषयको पठनपाठनको भाषा उनीहरूको मातृभाषाभन्दा फरक हुन सक्छ । यस्तो अवस्थामा उनीहरूको मातृभाषाको सहारा लिई शिक्षण सहजीकरण गर्न सके कक्षा रुचिपूर्ण र प्रभावकारी हुन सक्दछ । यसका अतिरिक्त कक्षामा प्रभावकारी रूपमा बहुभाषाको सहयोगका साथ पठनपाठन सञ्चालन हुन सकेमा अन्तरमातृभाषी समुदायका बालबालिकाहरूबीच भावनात्मक सम्बन्ध बढ्न जान्छ र आपसमा सहकार्यात्मक सिकाइको बानी निर्माण हुन जान्छ । यसर्थ यिनै कुराहरूलाई मध्यनजर गर्दा बहुभाषिक कक्षा निकै उपयोगी र औचित्यपूर्ण हुने देखिन्छ । बहुभाषिक कक्षाको व्यवस्था गरी मातृभाषाका माध्यमले शिक्षण गर्दा मुख्यतः विद्यार्थीहरूको सिकाइ सहज भई भाषा संरक्षणमा पनि बल पुग्ने देखिन्छ । बहुभाषिक कक्षाको महत्त्वलाई नेपालमा बहुभाषिक शिक्षा स्वाध्ययन सामग्री, २०७२ मा निम्नानुसार उल्लेख गरेको पाइन्छ:

- विद्यार्थीहरूको संज्ञानात्मक विकासमा मद्दत पुग्ने,
- बालअधिकारको सम्मान हुने,
- विद्यार्थीको शैक्षिक उपलब्धि बढ्न सक्ने,
- बीचैमा विद्यालय छाड्ने विद्यार्थी सङ्ख्या घट्ने,
- भाषा तथा संस्कृतिको पहिचान तथा संरक्षणमा मद्दत पुग्ने,
- राष्ट्रिय एकतामा बल पुग्ने,
- बालबालिकालाई वास्तविक शिक्षा दिन सकिने,
- स्थानीय तहमा पाठ्य सामग्री निर्माणको अभ्यास हुने,
- बालबालिकाको सिकाइ प्रक्रिया सहज हुने,
- समावेशी शैक्षिक वातावरण सिर्जना हुने,
- सहभागितामूलक कार्यकलाप सञ्चालन गर्न सकिने,
- बालबालिकाको शैक्षिक जग बलियो हुने ।

६.४ कक्षामा बहुभाषिकता सम्बोधनका सकारात्मक पक्षहरू

२०६८ को जनगणनाअनुसार नेपालमा १२३ भाषा र १२५ जातिका मानिसहरूको बसोबास छ । बहुभाषिक तथा बहुजातीय समुदायको मिश्रण भएकाले यहाँको अधिकांश विद्यालयहरूमा भाषिक विविधता पाइनु स्वभाविक मानिन्छ । भाषिक विविधता सम्बोधन गर्न नेपाल सरकारले संवैधानिक, नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था गरी बहुभाषिक शिक्षानीति कार्यान्वयन गरिसकेको अवस्था छ । नेपालमा २०४७ सालको संविधानले सर्वप्रथम बहुभाषिक शिक्षाका कुरालाई उठान गरेपछि सुरु हुँदै विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजमा समेत उल्लेख भई पछिल्लो समयमा यसले निकै चर्चा पाएको देखिन्छ ।

नेपालमा २०४७ सालको संविधानले प्राथमिक तहसम्म मातृभाषामा शिक्षा दिन सकिने व्यवस्था गरेपछि, २०५० सालबाट विषयगत रूपमा मातृभाषाको पठनपाठन प्रारम्भ भएको पाइन्छ । २०५७ सालमा शिक्षा ऐनमा संशोधन भएर मातृभाषाका माध्यमबाट शिक्षा दिन

सकिने प्रावधान भएपछि बहुभाषिक शिक्षाको बाटो खुलेको देखिन्छ। यसै क्रममा २०६४-२०६६ सम्म फिनल्याण्ड सरकारको सहयोगमा कञ्चनपुर, पाल्पा, रसुवा, धनकुटा, सुनसरी र भूपा जिल्लाका ७ वटा विद्यालयमा आठ वटा भाषामा बहुभाषी शिक्षा कार्यक्रम परीक्षणका रूपमा लागु गरिएको पाइन्छ। हालसम्म नेपालमा २५ वटा भाषामा पाठ्यपुस्तक र १५ वटा भाषामा सन्दर्भ सामग्री तयार भई विभिन्न विद्यालयमा पठनपाठन भइरहेको छ (पा.वि.के)। त्यस्तै प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम, २०६३ ले व्यवस्था गरेअनुरूप स्थानीय मातृभाषाका पाठ्यपुस्तक तथा पाठ्यसामग्री स्थानीय स्तरबाटै निर्माण भई जिल्ला र क्षेत्रगत रूपमा देशभर पठनपाठन भइरहेको पाइन्छ। यस कार्यमा पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले सहयोग पुऱ्याइरहेको देखिन्छ। यसलाई नेपालको सन्दर्भमा कक्षामा बहुभाषिकता सम्बोधनका सकारात्मक कदमका रूपमा लिनुपर्छ। विभिन्न चुनौतीका बाबजुद पनि स्थानीय स्तरदेखि राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरसम्म मातृभाषालाई जोड दिँदै यसतर्फ अग्रसर हुनुलाई सकारात्मक पहल मान्नु पर्छ। हाम्रो जस्तो मुलुकमा बहुभाषिक शिक्षा दिनु राज्यको दायित्व र मातृभाषामा शिक्षा पाउनु नागरिकको नैसर्गिक अधिकार हो। नेपालको सन्दर्भमा बहुभाषिक शिक्षा दिन विभिन्न कठिनाई भए पनि यसका सम्भावना र सकारात्मक पक्षहरू पनि देखापरेका छन्। कक्षामा बहुभाषिकता सम्बोधनका सकारात्मक पक्षहरूलाई यसरी उल्लेख गर्न सकिन्छ :

(अ) नीति नियम सकारात्मक

नेपालमा संविधानदेखि प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम, पाठ्यक्रम प्रारूप, विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना, त्रिवर्षीय अन्तरिम योजना (२०६४-२०६७) आदिले प्राथमिक शिक्षा वा आधाभूत तहका प्राथमिक कक्षाको माध्यम भाषा मातृभाषा हुने स्पष्ट निर्देश गरेका छन्। कक्षामा मातृभाषाको प्रयोगमा व्यवधान हुने नीति नियम परिमार्जन तथा संशोधन भएको अवस्था छ। हाल आएर भन्डै २ दर्जन दस्तावेजमा मातृभाषामा पठनपाठन गराउनु पर्ने कुराहरू उल्लेख गरिएको पाइन्छ।

(क) वैधानिक व्यवस्था

नेपालको संविधान, २०७२ भाग ३ को मौलिक हकअन्तर्गत धारा ३१ को उपधारा ५ को शिक्षा तथा संस्कृति सम्बन्धी हकमा “प्रत्येक समुदायलाई कानुनमा व्यवस्था भए बमोजिम आफ्नो मातृभाषामा आधारभूत शिक्षा पाउने हक हुनेछ” भन्ने प्रावधान राखिएको छ।

(ख) ऐन नियममा भएको व्यवस्था

शिक्षा ऐन २०२८ (२०६३ को संशोधनसहित) को दफा ७.२ (ख) मा “प्राथमिक तहसम्मको शिक्षा मातृभाषामा दिन सकिने छ” भन्ने प्रावधान राखिएको छ।

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन २०५५ को दफा २८ (घ) ३ र नियमावली २०५६ को नियम ९६ (घ) ३ गाउँ विकास समिति र नगरपालिकाको काम कर्तव्य

र अधिकारअन्तर्गत शिक्षा तथा खेलकुद सम्बन्धी दफामा गाउँ विकास र नगरपालिकाका काम, कर्तव्य र अधिकारअन्तर्गत शिक्षा तथा खेलकुद सम्बन्धी दफामा गाउँ विकास र नगरपालिका क्षेत्रभित्र मातृभाषामा प्राथमिक तहको शिक्षा उपलब्ध गराउने सहयोग गर्ने भन्ने प्रावधान राखिएको छ ।

(ग) शैक्षिक योजनाहरूमा भएको व्यवस्था

सबैका लागि शिक्षा राष्ट्रिय कार्ययोजना नेपाल (२००१-२०१५, पृष्ठ ५४-५९) मा “मातृभाषामा आदिवासी तथा भाषिक अल्पसङ्ख्यकलाई आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षाको अधिकार सुनिश्चितता” गरिने भनेर मातृभाषालाई अध्यापनको माध्यम र विषयका रूपमा प्रयोग गर्ने र द्विभाषिक शिक्षा प्रक्रिया अपनाउने भन्ने रणनीति अङ्गीकार गरिएको उल्लेख छ ।

मातृभाषामा आधारभूत शिक्षालाई व्यवहारमा उतार्न विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमले सन् २०१५ सम्ममा ७५०० विद्यालयमा बहुभाषिक माध्यमले कक्षा सञ्चालन गराउने लक्ष्य पनि लिएको छ ।

(घ) पाठ्यक्रममा भएको व्यवस्था

राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप (२०६३) को आधारभूत शिक्षाको माध्यम उपशीर्षक (पृ. २८) मा “आधारभूत शिक्षाको माध्यम मातृभाषा हुनेछ । आधारभूत शिक्षाको प्रथम चरण (कक्षा १-३) सम्म सामान्यतया शिक्षाको माध्यम मातृभाषा हुनेछ” भनिएको छ ।

प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम, २०६२ को शिक्षाको माध्यमको बुँदा नं. ‘क’ मा प्राथमिक तहसम्मको शिक्षा मातृभाषामा दिन सकिने छ, भनिएको छ ।

(आ) अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा भएका सम्झौता र प्रतिबद्धता

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि सङ्ख्या १६९ नेपालको विधायिका संसदले पारित गरेको छ । यसको धारा १८.१ मा “आदिवासी समुदायका बालबालिकाहरूलाई सम्भव भएसम्म उनीहरूको मातृभाषामा लेखपढ गर्न सिकाइने छ” भनिएको छ ।

बालअधिकार सम्बन्धी अनुबन्ध (१९८९) मा नेपालले १४ सेप्टेम्बर १९९० मा हस्ताक्षर गरेको छ (सिविन, बाल अधिकार) । यसको धारा ३० मा “जाति, धर्म वा भाषिक अल्पसङ्ख्यकहरू वा आदिवासी मूलका मानिसहरू बसोबास रहँदै आएको राज्यमा त्यस्ता अल्पसङ्ख्यकहरू वा आदिवासी बालबालिकाहरूलाई आफ्नै समुदायका अन्य सदस्यहरूसँग सामूहिक रूपमा आफ्नो संस्कृति अपनाउने, धर्मको पालन गर्ने र प्रयोग गर्ने वा आफ्नो भाषा प्रयोग गर्ने अधिकारबाट वञ्चित गर्न पाइने छैन” भन्ने प्रावधान रहेको छ ।

उल्लिखित नीति नियमका प्रावधानले मातृभाषामा शिक्षाका लागि सकारात्मक निर्देश गरेको देखिन्छ ।

(इ) भाषिक विविधताको सम्बोधन

नेपालमा बोलिने सबै भाषाहरूलाई राष्ट्र भाषाको मान्यता दिनुले पनि सबै भाषाप्रति समान दृष्टिकोण रहको पाइन्छ । विद्यालयको प्रारम्भिक तहमा मातृभाषाको माध्यमबाट पढ्न पाउने व्यवस्थाले भाषिक विविधताको सम्बोधन भएको देखिन्छ । हाल नेपालमा विभिन्न जिल्लाहरूमा बहुभाषिक कक्षाहरू सञ्चालन भइरहेका छन् । यसले बालबालिकाहरूको मातृभाषामा पढ्न पाउने नैसर्गिक अधिकारलाई सुनिश्चित गरेको देखिन्छ ।

(ई) सचेतना र जागरुकतामा वृद्धि

मातृभाषाका माध्यमले शिक्षण सिकाइ गरिँदा बालबालिकाको सिकाइ प्रभावकारी हुन्छ, भन्ने कुरा आम अभिभावकहरूले स्वीकार गरेको देखिन्छ । हरेक समुदायमा मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक कक्षाहरू सञ्चालन गर्न अभिभावकहरू स्वयम् जागरुक भएका देखिन्छन् । स्थानीय स्तरबाट पाठ्यसामग्रीहरू निर्माण भई पठनपाठन भइरहेकाले पनि मातृभाषाको प्रभाव बढेको अनुमान गर्न सकिन्छ । आफ्नो भाषा र संस्कृतिलाई जोगाउन आम नागरिकहरू सजक र सचेत भएकाले पनि विद्यालयमा बहुभाषिक कक्षा प्रभावकारी ढङ्गले सञ्चालन भएको देखिन्छ ।

(उ) पाठ्यसामग्री र सन्दर्भ सामग्रीको निर्माण

नेपालमा वि.सं. २०५० सालमा बनेको प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम विषयका रूपमा मातृभाषा पठनपाठन गराउन सकिने व्यवस्था भएअनुसार कतिपय विद्यालयहरूले मातृभाषामा पठनपाठन गराउँदै आएका छन् । यसका लागि पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले मैथली, भोजपुरी, अवधी, थारू, तामाङ, नेवार, लिम्बू, राई बान्तवा, राई चाम्लिङ, सेर्पा, मगर, गुरुङ, सुनुवार, राजवंशी, मुगाली, याक्खा, तामाङ सम्भोटा लिपि, धिमाल, अठार मगरात, बज्जिका, कुलुङ, चेपाङ, खालिङ राई र माभी गरी २५ वटा मातृभाषाका पाठ्यपुस्तक (कक्षा १-५) विकास र प्रकाशन गरेको छ (नेपालमा बहुभाषिक शिक्षा, २०७२) । जिल्ला र क्षेत्रगत रूपमा विभिन्न भाषामा पनि पाठ्यपुस्तक विकास हुँदै छन् । यसका साथै कतिपय भाषिक समुदायले स्थानीय तहबाटै पाठ्यपुस्तक तयार गरेको देखिन्छ । यस कार्यमा सहयोग गर्न विभिन्न मातृभाषामा कथा, जीवनी र संस्कृति सम्बन्धी बाल सन्दर्भ सामग्री पनि विकास गरी प्रकाशन गरेको देखिन्छ ।

(ऊ) शिक्षकलाई तालिमको व्यवस्था

मातृभाषा सम्बन्धी शिक्षालाई प्रभावकारी बनाउन शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रले शिक्षकहरूलाई तालिमको व्यवस्था गरेको देखिन्छ । नेपालमा हालसम्म एघार हजारभन्दा

बढी शिक्षकहरूले मातृभाषा सम्बन्धी तालिम लिएका छन् । यसमा पाँच हजार पाँच सय शिक्षकले माध्यमका लागि र त्यतिकै सङ्ख्यामा मातृभाषा विषय शिक्षण सम्बन्धी तालिम लिएको तथ्याङ्कले देखाउँछ । पछिल्लो समयमा बहुभाषिक शिक्षा सम्बन्धी तालिमलाई व्यवस्थित बनाउन शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रले शिक्षक तालिमको पाठ्यक्रम पनि विकास गरेको छ ।

(ऋ) राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाको क्रियाशीलता

बहुभाषिक कक्षा सञ्चालनका लागि विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाहरूले आवश्यक आर्थिक सहयोग गरी यसलाई अगाडि बढाउन जोड दिइरहेको पाइन्छ । यसमा मुख्य गरी सेभ द चिल्ड्रेन नर्वे, युएनडीपी, युनिसेफ, फिनल्यान्ड सरकार आदिले मातृभाषा शिक्षालाई प्रारम्भिक तहमा पठनपाठनको माध्यम बनाउन खोजिरहेको देखिन्छ ।

(ए) भाषा तथा संस्कृतिको पहिचान र संरक्षण

विद्यालयको शिक्षण सिकाइमा कुनै भाषाको प्रयोग हुनु भनेको सम्बन्धित भाषाको पहिचान कायम हुनु पनि हो । विद्यालयमा आफ्नो भाषा प्रयोग हुँदा त्यस भाषाप्रति सम्बन्धित बालबालिकाको मोह बढ्छ र उनीहरू आफ्नो भाषा प्रयोगमा उत्साहित हुन्छन् । उनीहरूमा आत्मसम्मानको अनुभव हुन्छ । मातृभाषाका माध्यमले कक्षा सञ्चालन हुँदा सम्बन्धित भाषामा पाठ्य सामग्री पनि विकास हुँदै जान्छन् । त्यस्ता पाठ्य सामग्रीमा सम्बन्धित भाषिक समुदायका कला र संस्कृति सम्बन्धी विषयवस्तु, जस्तै: बालगीत, लोककथा, नाच, खेल, चाडपर्व, परम्परा आदि समावेश गर्न सकिन्छ । मातृभाषाका माध्यमले दिइने शिक्षामा सम्बन्धित भाषा संस्कृतिका ज्ञातालाई स्रोत व्यक्तिका रूपमा विद्यालयमा आमन्त्रण गरी अन्तर्क्रिया गर्न र सन्दर्भ मिल्ने कथा उनीहरूबाट नै सञ्चालन गराउन पनि सकिन्छ । यस्ता गतिविधिले सम्बन्धित बालबालिकाले आफ्नो संस्कृति पनि ग्रहण गर्दै जान्छन् । मातृभाषामा दिइने शिक्षाले बालबालिकामा विकास हुने आफ्नो भाषा संस्कृतिको मायामोहबाट सम्बन्धित भाषा संस्कृति जीवित राख्न सहयोग पुग्दछ ।

(ऐ) राष्ट्रिय एकतामा बल

मातृभाषामा शिक्षाको व्यवस्थाले अल्पसङ्ख्यक भाषिक समुदायको पहिचान भएको छ । उनीहरूको संस्कृति संरक्षणका गतिविधि बढेका छन् । यसबाट भाषिक समुदायमा आत्मगौरव महसुस भई मुलुकमा सामाजिक सद्भाव र राष्ट्रिय एकतामा पनि बल पुग्ने हुन्छ ।

(ओ) स्थानीय तहमा पाठ्य सामग्री निर्माणको अभ्यास

स्थानीय मातृभाषी वा बहुभाषी विद्यालयका लागि स्थानीय तहमा पनि पाठ्य सामग्री निर्माणको अभ्यास भइरहेकाले स्थानीय परिवेश अनुकूलका सामग्री तयार हुँदैछन् ।

यसले विद्यालयमा जनसहभागिता वृद्धि भएकाले स्थानीय स्रोतको परिचालन मात्र नभएर केन्द्रबाट प्रकाशित पाठ्यपुस्तक उपलब्ध हुनमा ढिलाइ भएको अवस्थामा स्थानीय स्तरमा निर्माण हुने पाठ्यपुस्तक, रिडिड सिट, बिग बुक, अभ्यास सामग्री आदिबाट पठनपाठन चलाउन पनि सकिन्छ ।

यसरी माथि उल्लिखित बुँदाहरूको आधारमा विश्लेषण गर्दा नेपालमा बहुभाषिक शिक्षाको अवधारणा ढिलो सुरुवात भए पनि यसको प्रभाव सकारात्मक देखिएको छ । बहुभाषिकता सम्बोधनले विभिन्न बालबालिकाहरूको मातृभाषामा शिक्षा लिन पाउने अधिकारलाई सुनिश्चित गरेको देखिन्छ ।

७. निष्कर्ष

नेपालमा मुख्यतः ५ वटा भाषा परिवारका भाषाहरू बोलिन्छन् । यस आधारमा नेपाल बहुभाषिक राष्ट्र हो । भन्दा ८० प्रतिशत मानिसले नेपालमा भारोपेली परिवारको भाषाहरू बोल्छन् भने अन्य २० प्रतिशत मानिसहरूले भोटवर्मेली, आग्नेली र द्रविड परिवारका भाषाहरू बोल्छन् । बालबालिकाहरूले आधारभूत तहसम्म आफ्नो मातृभाषामा पढ्न पाउने व्यवस्थालाई नेपाल संविधान, २०७२, शिक्षा ऐन, २०२८ तथा नियमावली २०५७, राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०६३, त्रिवर्षीय अन्तरिम योजना लगायतले स्थापित गरिसकेका छन् । त्यस्तै अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा संयुक्त राष्ट्र संघीय घोषणा पत्र, बाल अधिकार महासन्धि लगायतका विभिन्न महासन्धिहरूले मातृभाषामा शिक्षा लिन पाउने हकलाई बालअधिकारको दायराभित्र राखेको देखिन्छ । खासमा बालबालिकालाई मातृभाषाको माध्यमबाट शिक्षण सिकाइ गर्दा सिकाइ प्रक्रिया सहज हुने कुरा विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानले पुष्टि गरेको देखिन्छ । कक्षामा बहुभाषिकता सम्बोधनले बालबालिकाहरूको सिकाइलाई सहज पार्नुको साथै उनीहरूको आत्मसम्मानलाई पनि यथोचित सम्बोधन गरेको देखिन्छ ।

सामान्यतः बहुभाषिक शिक्षा भन्नाले मातृभाषाको माध्यमबाट बालबालिकाले पाउने शिक्षा हो । विषयको रूपमा पढाइने मातृभाषाको शिक्षालाई बहुभाषिक शिक्षा भनिँदैन । बहुभाषिक शिक्षा भनिका लागि बालबालिकाले मातृभाषाको माध्यमबाट शिक्षा पाउनु आवश्यक हुन्छ । विद्यालयको शिक्षणमा एकभन्दा धेरै मातृभाषाहरूको प्रयोग हुन सक्दछ । यसर्थ विभिन्न मातृभाषामा दिइने शिक्षालाई नै समग्रमा बहुभाषिक शिक्षा भनिन्छ । विद्यार्थीको तहबाट हेर्दा यो मातृभाषामा शिक्षा हो भने विद्यालय वा व्यवस्थापन तहबाट यो बहुभाषिक शिक्षा हो (योञ्जन, २०६९: ९४) ।

नेपालमा बहुभाषिक शिक्षाको प्रारम्भ सर्वप्रथम नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले गरेपछि सुरु हुँदै विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजमा समेत उल्लेख भई पछिल्लो समयमा निकै चर्चा पाएको देखिन्छ । हालसम्म नेपालमा २५ वटा भाषामा पाठ्यपुस्तक र १५ भाषामा सन्दर्भ सामग्री समेत तयार भएको पाइन्छ । नेपालको सन्दर्भमा कक्षामा बहुभाषिकता सम्बोधनका सकारात्मक पक्षहरूमा संवैधानिक र नीतिगत व्यवस्था सकारात्मक हुनु, अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरूको कार्यान्वयनको प्रतिबद्धता, भाषिक विविधताको सम्बोधन, अभिभावकको सचेतना र जागरुकतामा वृद्धि, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाको क्रियाशीलता, भाषा तथा संस्कृति पहिचान र संरक्षण भई राष्ट्रिय एकतामा

बल पुगेको र स्थानीय तहमा पाठ्यसामग्रीको अभ्यास हुनुको साथै विभिन्न २५ वटा मातृभाषामा भाषामा पाठ्यपुस्तक र १५ वटा भाषामा सन्दर्भ सामग्री निर्माण हुनुलाई महत्वपूर्ण उपलब्धिको रूपमा लिन सकिन्छ । बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयनका विभिन्न चुनौतीहरू भए पनि यसलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न अभिभावकहरू सजग र जागरूक हुनुको साथै राज्यले पनि स्पष्ट नीति लिई कार्यान्वयन पक्षलाई जोड दिनुपर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५६), *भाषा शिक्षण : केही परिप्रेक्ष्य तथा पद्धति* (तेस्रो संस्करण) काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (२०६९), *नेपालको राष्ट्रिय जनगणना*, काठमाडौं : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग ।
- नेपाल सरकार (२०७२), *नेपालको संविधान २०७२*, कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- नेपाल सरकार (२०७४), *शिक्षा ऐन २०२८*, (संशोधन सहित) ।
- भण्डारी, पारसमणि र अन्य (२०६८), *प्रायोगिक भाषाविज्ञानका प्रमुख आयाम*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- शिक्षा विभाग (२०६९), *मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा*, परिचय पुस्तिका : काठमाडौं ।
- शिक्षा विभाग (२०६६), *मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा सम्बन्धी अभिमुखीकरण कार्यक्रम पुस्तिका*, भक्तपुर : शिक्षा विभाग ।
- शिक्षा मन्त्रालय (२०६६), *बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन निर्देशिका*, केशरमहल : शिक्षा मन्त्रालय ।
- यादव, योगेन्द्रप्रसाद र भीमनारायण रेग्मी (२०६९), *नेपालको भाषिक स्थिति*, प्रज्ञा, १०० (पृ. ७२ - ९५), काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- यादव, योगेन्द्रप्रसाद (२०७४), *नेपालमा बोलिने भाषा : सङ्कट र सम्भावना*, साठी वर्षका भाषिक चर्चा, (पृ. ३१२ - ३३७), काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- योञ्जन, अमृत (२०६९), *बहुभाषिक शिक्षाका कुरा*, टोकियो : तामाङ समाज ।
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०६३), *राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप*, भक्तपुर : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।